

sl. 420, Muzej Joanneum, inv. št. 20431. — 58. L. Stolberg, str. 406. — 59. V. Bučić, 18 stol., str. 182. — 60. J. Orožen: Posestna in gradbena zgodovina Celja, Celje 1957, štev. 11-12, str. 33 (odslej: J. Orožen, Posestna zgod. Celja). — 61. isti, str. 36. — 62. L. Stolberg, str. 421. — 63. J. Orožen: Posestna zgod. Celja, str. 22. — 64. isti, str. 50. — 65. J. Orožen, Zgod. Celja, str. 384; J. Orožen, Posestna zgod. Celja, str. 27. — 66. Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, inv. št. 294/52. — 67. J. Orožen, Posestna zgod. Celja, str. 46. — 68. L. Stolberg, str. 406, sl. 421. 69. J. Orožen, Zgod. Celja, str. 384. — 70. Satovi zgb. urara, str. 3 in 18. — 71. L. Stolberg, str. 451; J. Abeler, str. 287. — 72. Kučni sat, katalog Muzeja primenjene umetnosti, Beograd 1964, str. 34 (podatek iz: I.K. Tkalčić, Prvostolna crkva zagrebačka, Zagreb 1885 str. 111). V pogodbi, ki jo je urar Peter Plocer sklenil z zagrebškim škofom Borkovićem, je razvidno, da bo za katedralo »izdelal uro s štirimi kazali z dvojnimi izbijanjem ur« (najbrž je mišljeno bitje četrti s ponavljanjem polnih ur). V nadaljevanju pogodbe navaja, da bo »... v Zagreb prišel z dvema mojstroma ... na svojem vozu bo pripeljal kovača, ki bo koval železo ... dobil bo zastoj stanovanje, kovačijo, železo in oglje ... uro bo namestil v zvonik in na to 8 dni podučeval zvonarja kako jo bo navijal in uravnaval«. — 73. Marija Mirković, Sat ptujskog urara Karla Nachbara u Zagrebu, Vijesti muzealaca i

konzervatora, Zagreb, 1972, št. 2, str. 16 (odslej: M. Mirković, Sat ptujskog urara Nachbara). — 74. L. Stolberg, str. 524. — 75. M. Mirković, Sat ptujskog urara Nachbara, str. 17. — 76. L. Stolberg, str. 330. — 77. M. Mirković, Sat ptujskog urara Nachbara, str. 17. — 78. isti, str. 17; L. Stolberg, str. 510; J. Abeler, str. 213. — 79. M. Mirković, Sat ptujskog urara Nachbara, str. 17. — 80. isti, str. 17 (Dieser ist ohne Bezalung mit seinen Weib davom gezogen). — 81. Zgodovinski arhiv Ljubljana, Cod. I/98, f. 158, l. 1795. — 82. L. Stolberg, str. 439. — 83. M. Mirković, Sat ptujskog urara Nachbara, str. 17. — 84. L. Stolberg, Muzej Joanneum, inv. št. 16363, sl. 480. — 85. M. Mirković, Sat ptujskog urara Nachbara, str. 18. — 86. L. Stolberg, str. 413, Muzej Joanneum, inv. št. 10848, sl. 430; privatna zbirka v Köflachu, sl. 432. — 87. Isti, str. 413, Aukcijski katalog dunajskega Dorotheuma, 1956/947. — 88. Po lastnikovem pripovedovanju je do leta 1890 bila v lasti družine Kušlan, ki naj bi se ob koncu 18. stol. preselila iz Kranjske v Krajino (možno, da gre za eno vejo baronov Kuschlanov z gradu Zablate pri Brezovici). — 89. L. Stolberg, str. 528. — 90. Franz Höfer, Wiener Meisterverzeichnis, Dunaj 1940, str. 39. — 91. M. Mirković, Sat ptujskog urara Nachbara, str. 17. — 92. isti, str. 17. — 93. L. Stolberg, str. 471. — 94. M. Mirković, Sat ptujskog urara Nachbara, str. 17.

ZAČETKI ORGANIZACIJE NAŠEGA MLEKARSTVA

Dr. VLADO VALENČIČ

Gospodarski razvoj je v drugi polovici prejšnjega stoletja postavil naše kmetijstvo pred nove naloge. Stari način gospodarjenja in kmetovanja ni več ustrezal novo nastalim potrebam, kmet je s proizvodi svojega gospodarstva postal v večji meri, kot je bil prej, odvisen od trga. Ta trg pa se je z razvojem prometa — nekako pred 150 leti je prva železnica prerezala našo zemljo — zelo razširil, kar je imelo za posledico, da so se na njem pojavili tuji konkurenti. Konkurenčni boj pa vzdrži tisti, ki more v kakovosti in ceni prekositi svoje konkurente, zato se je moralo boriti tudi naše kmetijstvo, da si je zagotovilo svoj prostor na trgu. V tem boju je uporabljalo združništvo kot sredstvo za izboljšanje gospodarstva, ker je združništvo tista organizacija, ki temelji na skupnosti interesov in daje tudi gospodarsko šibkim pa združenim moč, da z njo dosežejo uspehe, ki jih posamezniki ne morejo doseči.

Prve naše zadruge so bile sicer kreditne zadruge, ki so jih začeli v sedemdesetih letih preteklega stoletja ustanavljati po Spodnjem Štajerskem. Istočasno smo dobili na polju mlekarstva prve združne organizacije in si je torej v mlekarstvu začelo utirati kmetijsko združništvo svojo pot.

SKUPNA PAŠA NA PLANINAH — PODLAGA ORGANIZACIJE MLEKARSTVA

Organizacija mlekarstva v obliki skupnih obratov se je najprej razširila na Tolminskem in v Bohinju. V obeh okoliših je bila živinoreja zaradi obilice dobrih planinskih pašnikov in zaradi pomanjkanja polja najbolj razvita kmetijska panoga. Prebivalstvo je bilo v svojem gospodarskem obstoju odvisno od živinoreje in njenih proizvodov, kmetje so izdelovali surovo maslo in sir za domačo porabo in tudi za prodajo, da so si mogli kupovati žita, ki ga sami niso dovolj pridelali. Ker tvorijo pašniki in planine tako v Bohinju kot na Tolminskem glavni del za kmetijstvo sposobne površine, je bilo prehranjevanje živine že zdavnaj v veliki meri navezano na planinsko pašo. Način mlekarstva se je moral temu prilagoditi, zato so že zelo zgodaj nastale skupne planinske sirarne, ki so mleko živine, ki se je na planinah skupno pasla, predelovale v sir.

»Gospodarjenje v planinah v takšnem zemljišču, kakor ga imamo na razpolago v Julijskih Alpah, v zelo kamnatem, pa močno gozdnatem in dokaj visoko ter odročno ležečem

gorskem ozemlju, nikakor ni lahka stvar in zahteva velikega napora, pa zadostnih delovnih moči. Tu gre za urejanje celotne planine, za čiščenje in za krčenje, ki ne more biti stvar samo ene družine, enega kmetijskega obrata. Prav tako so na skupno, na družno kolektivno kmetско delo navezane naloge, ko je treba ograditi planino, jo je bilo nemara potrebno zavarovati in trajno varovati zoper zveri, zlasti medvede in še bolj volkove, itd. Veliko brigo je bilo treba posvečati dohodom do planin, živinskim ter pastirskim stezam, oskrbi z vodo, napajališčem itd. Skratka: planinsko gospodarstvo je takšne prirode, da že samo sili v skupne napore, v organizirano kolektivno delo, v takšno, kakor ga je pač mogla opravljati in opraviti srenja. Zato moramo za trdno računati, da je skupno gospodarjenje v planinah v Julijskih Alpah že prastaro in da so že najstarejše, prve planine urejali s skupnim delom ter da se srenjska oblika kolektivnega gospodarjenja v planinah deduje odtlej morebiti brez presledka.«¹

Skupna lastnina ali pa skupna poraba planinskih pašnikov sta živinorejce v obeh okoliših davno pripeljali do skupnega obratovanja. Živina, ki se je poleti pasla na planinah, je bila večkrat zaupana varstvu skupnega planšarja, ta je imel skrbeti tudi za skupno predelavo mleka, proizvodi so bili potem razdeljeni med živinorejce po količini mleka njihovih krav, ravno tako so se tudi stroški razdelili na posameznike.

Na Tolminskem so zasledili obstoj takih planinskih sirarn že l. 1771, predelovale so skupno kravje in ovčje mleko v sir; proizvode: sir, skuto in sirotko, so razdelile med živinorejce, ki so bili pri teh skupnostih udeleženi.² Uradna statistika mlekarskih zadrug za l. 1891 je navajala med tolminskimi zadrugami tudi planinsko zadrugo Kuhinja za kraje Krn, Vrsno in Selce, obstoječo od l. 1800, in od l. 1842 obstoječo planšarsko zadrugo na planini Duplja za kraj Smast.³ Seveda niso bile te zadruge organizirane z združnimi pravili, deleži, jamstvom itd., saj združnega zakona še ni bilo, pač pa so bile skupnosti živinorejcev, ki so kot upravičenci uživali pravico do paše na teh planinah, in so se s časom čisto neprisiljeno in naravno razvile v skupne mlekarske obrate, katere smemo v gospodarskem pogledu brez nadaljnega označiti kot zadruge.

Sirarski obrati teh, kakor jih je Povše imenoval, divjih zadrug so bili urejeni zelo po domače, njihova oprema je bila preprosta in pomanjkljiva. Izdelovale so sir po starem načinu in starih izkušnjah, termometra niso poznale, ampak je izkušeni sirar kar z roko določal pravo toploto. Sirarsko orodje ni bilo ravno preveč snažno in tudi poslopja so bila bolj za silo. Kleti niso bile primerne za pravilno dozorevanje sira, temperaturne razlike od 8 do 10 ° niso bile nič izrednega kakor tudi, da je

ob hujših nalivih pritekla v klet voda.⁴

Bohinjci so izdelovali predvsem maslo, Tolminci pa so bili sirarji in so, kot bomo še videli, postali učitelji sirarstva Bohinjcem. Toda oboji so se sredi prejšnjega stoletja v svojem mlekarstvu še vedno držali starega načina, ki je bil dokaj primitiven, nova mlekarška tehnika, ki so jo uporabljale gospodarsko naprednejše dežele, jim je bila neznana. Zato je tudi trpela kakovost njihovih mlekarskih izdelkov, ki so se vedno težje borili s konkurenco kvalitetnejšega blaga.

Ni manjkalo sicer prizadevanja, da se tudi v naših deželah dvigne kmetijstvo in živinoreja na višjo stopnjo popolnosti. Zato so se trudile kmetijske družbe, ki jim je bil namen pospeševanje kmetijstva in dvig kmetove strokovne izobrazbe, pri čemer so uživale podporo države. L. 1868 je avstrijsko kmetijsko ministrstvo pričelo razpisovati nagrade za sirarska društva in je podeljevalo deželnim kmetijskim družbam podpore za pospeševanje sirarstva.

Na pomen in potrebo organizacije sirarstva je opozarjal na Goriškem Fran Povše, ki je tedaj postal strokovni učitelj, l. 1871 pa ravnatelj novo ustanovljene kmetijske deželne šole v Gorici. V svojem slovenskem predavanju o mlekarstvu in sirarstvu 6. decembra 1869 v goriški deželni dvorani je opisal tudi delo in organizacijo švicarskih sirarn.⁵ Te sirarne so imele obliko društev, v njih so se združili živinorejci in si postavili skupne sirarske obrate, v katerih so predelovali v sir mleko svojih krav. Povše je priporočal, da bi tudi pri nas začeli z izdelovanjem sira na švicarski način, ki se mu je zdel za naše razmere najbolj primeren. Izdelovanje takega sira je pa mogoče le pri večji količini mleka, zato je bilo potrebno, da so sirarski obrati dobivali mleko od več živinorejcev. Sirarska društva s skupnimi obrati bi tudi v naših deželah omogočila, da bi se sirarstvo razširilo. Na ta način bi mogli izdelovati dober sir, ki bi imel višjo ceno; v skupnih obratih bi se veliko prihranilo na stroških za opremo in obratovanje, zadostoval bi en sam sirar, kjer jih je po starem načinu več, in ta bi gotovo tudi bolje obvladal sirarsko tehniko. Končno je Povše v svojem predavanju omenjal še prizadevnja avstrijskega kmetijskega ministrstva, ki je razpisalo nagrade za skupne društvene sirarne, da bi tako spodbudilo povzdigo sirarstva. Brez dvoma je v veliki meri Povšetova zasluga, da se je na Goriškem sprožilo vprašanje organizacije mlekarstva v skladu z gospodarskim razvojem in da se je širila ta misel, za katero se je zavzela tudi goriška kmetijska zadruga.

Istočasno je bilo to vprašanje načeto na Kranjskem. Kot je mogoče ugotoviti, so l. 1870 »Novice«, ki so služile tudi kot glasilo kmetijske družbe na Kranjskem, prvič prinesle razglas kmetijskega ministrstva o podeljevanju nagrad društvenim sirarnam.⁶ S temi na-

gradami je država hotela pospeševati ustanavljanje »mlekarskih društev ali tovarišij«. Razpisani sta bili dve nagradi po 600 goldinarjev in zlate svetinje za »sirarske družbe ali tovarišije, ki na dan najmanj 400 bokalov v masten sir predelajo.« (1 bokal je meril 1,41 litra). Če bi bilo več takih društev, bi pri podelitvi nagrad odločala kakovost sira. Nadalje so bile razpisane še tri darila po 300 goldinarjev in srebrne svetinje za sirarne, ki predelajo v polmasten sir najmanj 400 bokalov mleka; odločilna je bila kakovost in množina. Za nagrado so se smela potegovati vsa po avstrijskih planinah obstoječa mlekarska društva in tudi tista, ki bi se ustanovila do julija 1871. Društva so morala imeti najmanj deset članov, pri razpisu l. 1872 je bil še pogoj, da morajo vsi člani imeti iste pravice. V prošnjah za nagrade je bilo treba navesti podatke o poslovanju društva ter o rezultatih tega poslovanja.

Kmalu nato je odbornik kranjske kmetijske družbe Schollmayr objavil v »Novicah« članek, v katerem je pozival »naj se gospodarji celih sosek združijo, da skupaj napravljajo sir za kupčijo«. ⁷ Opozarjal je na razpisane nagrade, opisoval prizadevanja za povzdigo sirarstva v drugih deželah ter način izdelovanja sira v Švici, ki ga je priporočal kranjskim živinorejcem v posnemanje.

Leta 1873 so »Novice« posvečale planinam in mlekarstvu prav posebno pozornost. ⁸ Prinesle so opis sirarskih »družb«, kako so organizirane, kako poslujejo in opozarjale živinorejce, da je sirarstvo mogoče le na podlagi združitve, ker posamezniki nimajo dovolj mleka, da bi mogli izdelovati dober sir. V posebnem članku so opisale, kako so opremljene švicarske mlekarne in potem zopet dajale navodila, kaj bi se dalo vse izboljšati na naših planinah. Priporočale so skrb za dobra pota, za vodo po planinah, za hleve, za gnojenje in svarile pred prekomernim izkoriščanjem planinskih pašnikov, kjer se sme pasti le toliko živine, kolikor je pašnik more prehraniti.

Z vsem tem propagandnim delom je bilo poskrbljeno, da je misel o potrebi organizacije mlekarstva na podlagi združitve živinorejcev v mlekarskih in sirarskih društvih prišla med tiste, ki jim je bila namenjena, med tolminske in bohinjske kmete. Ti so bili sedaj poklicani, da ji dajo življenje. Ni bilo treba dolgo čakati, ko so se pokazali prvi sadovi, seme je padlo na pripravljena tla.

NA TOLMINSKEM

Omenjeno je bilo že, da so na Tolminskem že oddavnaj imeli po planinah poleg navedenih še v Lomu, Pologu, Žabčah in drugih krajih skupne sirarske obrate. Povše jih je imenoval »divje zadruge«, ker so bile brez vsakih pravil in je njihovo poslovanje slonelo le na ustnih izročilih. Ker je bila zavest o potrebi

skupnega dela ljudem že prirojena in je to skupno delo imelo svojo tradicijo, ni bilo več daleč od tega, da je dobilo tudi novo oliko in se tako prilagodilo potrebam gospodarskega razvoja in nove proizvodne tehnike v mlekarstvu.

Za švicarskim vzorom. S posredovanjem kmetijske družbe v Gorici je l. 1873 prišel na poljubinsko planino Razor švicarski sirar Miller, ki pa ni imel uspeha. Podrobnosti o njegovem delu niso znane, toda že naslednje leto ga je na planini zamenjal drug švicarski sirar, Tomaž Hitz. ⁹ Pridobila ga je tudi kmetijska družba s pomočjo državne podpore in mu dala nalogo, da uvede na Tolminskem novi način sirarenja. Hitz, učenec Schatzmanna, je bil mož na mestu, z njegovim imenom je povezan nastanek modernega sirarstva na Tolminskem in v Bohinju.

Tomaž Hitz se je izkazal kot dober organizator. Najprej je vzokmo uredil planino Razor. Pri svojem delu je naletel, kot je usoda vsakega reformatorja, na velike težave. Njegov predhodnik, že omenjeni Miller, je imel pri izdelovanju sira smolo in ta neuspeh je tolminske planšarje napravil zelo nezaupljive proti vsem novotarijam. Hitz se je moral boriti zoper mnoga nasprotovanja. Šele ko so videli uspeh njegovega dela, je nasprotovanje popustilo in na planino Razor so pričeli romati živinorejci z ostalih planin ter se vračali potem domov poučeni o boljšem načinu mlekarstva. Mladi planšarji so ostajali na planini vso pašno dobo, da bi se praktično priučili novega in boljšega izdelovanja sira. Hitz je uvedel izdelovanje sira na ementalški način, ta sir je dosegel ceno 68 goldinarjev za 100 kg, prej pa so dobili za po stari tolminski navadi izdelan domač sir največ 50 goldinarjev.

Ugoden uspeh na planini Razor je dal pobudo, da se je združilo 11 živinorejcev s 70 kravami v Poljubinju, v dolini nedaleč od Tolmina, in so ustanovili l. 1874 prvo poljubinsko mlekarsko zadrugo, ki je obratovala tudi pozimi. Njen namen je bil, da se s postavitvijo mlekarne doseže izdelovanje boljših izdelkov in tako tudi boljše vnovčevanje mleka. Po pravilih je imela zadruga zbrati združno glavnico z združnimi deleži, ki so znašali 20 gold. in se naj bi obrestovali po 6%. Upravo, obstoječo iz predsednika in štirih odbornikov, je volil občni zbor za dobo dveh let. Pravila so tudi določala, da morata biti letno dva občna zbora, eden pred pričetkom mlekarske dobe v novembru, drugi po zaključku v juniju. Prvi občni zbor naj bi določil način obratovanja, drugemu pa je moral biti predložen računski zaključek. Zadruga je smela posamezne dobavitelje mleka odvezati od dolžnosti vplačila deležev, ti dobavitelji pa niso imeli nobene pravice soodločnja v premoženjskih zadevah zadruga. Pravila so vsebovala točne določbe glede dolžnosti dobave mleka, zlasti glede ka-

kovosti. Vsak član je moral ob določenem času oddati zadrugi vse mleko, razen kolikor je potreboval za dom, in sicer takoj po molži, kolikor mogoče čisto, toda neprecejeno, v čistih posodah, ki so se morale po vsaki uporabi popolnoma osnažiti in posušiti in so se smele uporabljati le za ta namen. Dobavitelji mleka niso smeli nakupovati telet za pitanje. Mleko, ki bi bilo prepozno prinešeno, je smel mlekar zavrniti. Ni se smelo dobavljati nečisto in nezdravo mleko, to je mleko, ki so ga prinesli v nesnažnih posodah, mleko krav, ki so bile bolne na vimenu ali imele drugo bolezen, ter krav, ki so se otelele šele pred šestimi dnevi ali ki naj bi se otelele v prihodnjih šestih tednih.

Zadruga je odklanjala tudi mleko, ki ni bilo namolženo ob rednem času krmljenja in molže (zjutraj in zvečer) in mleko krav, ki so prišle od sejma, ter tistih, ki so bile pomolzene dnevno le še po enkrat. Končno se ni smelo prinašati v mlekarino mleko, ki zaradi kakšne svoje lastnosti ni bilo normalno, ki je bilo preredko ali je imelo premalo tolšče, kar je zadruga ugotavljala s tehtanjem in tolščobnimi merili. Če bi kdo vkljub opozorilu večkrat dobavil slabo mleko, ga ne bi zadruga od njega več sprejemala, dokler se ne bi izkazalo, da je zopet dobro. Za primer dobave slabega in pokvarjenega mleka je bila zadruga upravičena kaznovati nepoštenega dobavitelja z globo od 20 do 50 gold. Mlečni proizvodi so se skupno vnovčevali in prodajali vsakomur proti gotovini po cenah, ki jih je določil odbor.

Pozimi in spomladi je zadruga izdelovala surovo maslo na milanski način, ki je bilo v Gorici zelo priljubljeno; tako maslo je imelo dobro ceno: 92 do 96 krajcarjev, včasih celo 1 gold. 10 kr. za 1 kg na kraju proizvodnje. Iz posnetega, toda še sladkega mleka je zadruga izdelovala pusti sir, ki ga je prodajala po 35 krajcarjev za kilogram, kupovali so ga največ lesni trgovci za gozdne delavce. Tretji proizvod je bila skuta, ki jo je zadruga razdeljevala članom v razmerju količine dobavljenega mleka.

Eden izmed letnih računskih zaključkov iz prve dobe zadružnega poslovanja je izkazoval 1.597 gold. 17 kr. dohodkov za 340 kg mastnega, 111.5 kg pustega sira, 736 kg skute ter 903 kg surovega masla. Za 27.215 kg mleka je zadruga plačala 1.415 gold. 4 kr., za liter mleka so člani dobili 5,2 kr.; v Gorici je bila tedaj cena mleku 8 kr., a z ozirom na oddaljenost Tolminskega od prometa so bile cene, ki so jih dosegli tolminski živinorejci še vedno ugodne.

Kot se vidi iz izvlečka pravil, ki ga je objavil Povše, je imela poljubinska mlekarina ime in dejansko obliko zadruge (po Povšetu se je zadruga trdila imenovala »Erste Polubiner Molkereigenossenschaft«), vendar se ne zdi verjetno, da bi bila takrat na podlagi zadružnega zakona od 9. aprila 1873 vpisana v za-

družni register, čeprav je sestavljalec pravil upošteval njegove predpise. Zanesljivi podatki o tem pa niso na razpolago. Če so Povšetove navedbe točne, je bila mlekarina v Poljubinju prva na slovenskem ozemlju, ki je nosila zadržno tvrdko.

Poljubinska mlekarina je dobila vzorno opremo in je s svojim obratovanjem ugodno vplivala na razvoj okoliškega mlekarstva. Na planini Razor je zgradila hleve za 200 krav, uredila jo je predvsem za izdelovanje mastnega sira, surovega masla in skute.

Mlekarne z neprekinjenim obratovanjem so bile ustanovljene v Ljubinju, Zatoľminu, Čadri (Čadrgu) in Ravneh, potem v Idrijskem, Praprotnem, Dolju in še v drugih krajih. V vseh teh mlekarnah so bili zaposleni učenci poljubinske zadruge, le na planinah so delali sirarji še po starem načinu, ker tamkajšnje sirarne še niso bile prenovljene.¹⁰

Pri ustanavljanju novih mlekarin ni šlo vedno vse gladko. Prihajalo je tudi do nesoglasij zlasti glede kraja, kjer naj se postavi mlekarina, pa tudi osebna vprašanja so včasih stopala preveč v ospredje. Posledica je bila, da sta ponekod, kjer se v vseh vprašanjih niso mogli zediniti, nastali dve skupini in vsaka je trmasto vztrajala na svojem stališču. Končno so pa na mesto ene postavili v vasi kar dve mlekarini, eno na gornjem, drugo na doljnem koncu vasi, kakor je bilo v Volčah. Tudi Idrijsko pri Kobaridu je dobilo dve mlekarini. To cepljenje sil seveda ni bilo v korist napredka, ampak je bilo ovira v razvoju goriškega mlekarstva.

Kmetijska družba, ki je dala pobudo za reorganizacijo tolminskega mlekarstva, se je zavedala, da novih mlekarin ne more prepustiti samim sebi, ampak da so mlada podjetja tudi še nadalje potrebna nege in podpore. Res so imeli mlekarski obrati v poljubinski mlekarini, ki jo je vodil Hitz, vzgled za posnemanje, vendar je bilo to premalo. Potrebno je bilo nadzorstvo nad vsem delom mlekarjev, ki so se oprijeli novega načina mlekarstva, podpirati jih je bilo treba ne le z denarjem, ampak tudi s stalnim poukom in nasveti. Zato je goriška kmetijska družba v sporazumu s kranjsko sklenila nastaviti potovalnega učitelja in nadzornika za mlekarstvo in sirarstvo na Tolminskem in v Bohinju. Z denarno podporo kmetijskega ministrstva je bil na to mesto postavljen sirarskim družbam dobro znani Švicar Tomaž Hitz, ki je tedaj vodil sirarni na planini Razor in v Poljubinju. To vest je objavil v »Novicah« po naročilu Kmetijske družbe dr. J. Bleiweis v posebnem »odprtem pismu planinarjem v Bohinju in Tolminu«, ki da jim bo Hitz dajal praktičen in, če treba, tudi teoretičen pouk v izdelovanju sira in masla.¹¹ Kmetijsko ministrstvo je dalo podporo za nastavitve mlekarskega potovalnega učitelja le za l. 1878, za naslednje leto pa po kranjski kmetijski družbi zaproseno podporo 1.200 gold., ko-

likor je znašala Hitzova plača, ni dovolilo. Ker je bila goriška kmetijska družba prepričana, da mlekarški zadrugi na Planini Razor in v Poljubinju še vedno potrebujeta dotedanje strokovno vodstvo in da je od nadaljne prisotnosti Hitza odvisen obstoj zadrug, si je goriški deželni odbor prizadeval, da bi Hitz, ki mu je službena pogodba potekla, še ostal v deželi. Tudi kranjska kmetijska družba je bila za nadaljno nastavitve Tomaža Hitza kot potovalnega učitelja v interesu novih sirarskih društev, zato sta se obe družbi dogovorili, da prosita v ta namen za državno podporo po 400 gold. vsaka in sicer, če le mogoče, za dobo petih let, k ostalim potrebnim 400 gold. bi pa prispevala vsaka dežela polovico.¹²

Goriška kmetijska družba je od vsega začetka prispevala k plači Tomaža Hitza, ki je že takrat v Poljubinju seznanjal mlade mlekarje s švicarskim načinom mlekarstva. Do kdaj je Hitz deloval na Goriškem, se iz razpoložljivih virov ne vidi, goriška kmetijska družba je prispevala, kot je mogoče ugotoviti, k njegovi plači do l. 1880, zato je verjetno, da je tedaj zaključil svoje za slovensko mlekarstvo pionirsko in plodonosno delo.¹³

Poljubinjska mlekarška zadruga je bila deležna izdatne državne gmotne pomoči, sicer bi gotovo ne mogla svojih obratov tako vzorno opremiti. Njeni izdelki so uživali sloves zaradi dobre kakovosti; bronasta svetinja, ki jo je l. 1882 prejela na gospodarski razstavi v Trstu za razstavljen sir, dokazuje, da so njeni uspehi dobili tudi javno priznanje.

Poslovni uspehi mlekarne. V svojem poročilu o tolminskih mlekarnah je Povše navedel nekaj podatkov iz njihovega poslovanja.¹⁴ Delo poljubinjske zadruge je bilo že omenjeno, naslednji podatki se nanašajo na mlekarne v Ljubinju, Zatoľmini, Čadri in Ravneh. Zadruga v Ljubinju je obratovala pozimi v vasi, spomladi na predplanini Lom, poleti na planini Podlenk. Zatoľminska zadruga je poleti obratovala na planini Sleme, zadruga v Čadri na planini Dobrenšca in zadruga v Ravneh na planini Kal. Člani zadruge v Kalu so bili prav posebno požrtvovalni, dohodek dveh let so prepustili za nabavo inventarja, za stroške zgradbe in za druge investicije. V enem letu, Povše ne navaja letnice, verjetno je to bilo okrog l. 1880, so te zadruga izdelale približno 18.000 kg sira, 4.300 kg surovega masla in 8.000 kg skute. Po obsegu proizvodnje so bile te mlekarne precej enake, le zatoľminska se je posvečala, če smemo soditi po Povšetovih podatkih, predvsem izdelovanju sira, manj pa izdelovanju surovega masla kot ostale tri mlekarne. Zadrugi v Čadri in Ravneh sta predelovali tudi ovčje in kozje mleko. V dolinskih obratih omenjenih zadrug so bili zaposleni učenci vzorne poljubinjske mlekarne, ki so izšli iz Hitzove šole.

Številčno je tolminsko mlekarstvo lepo na-

predovalo, ustanovljene so bile nove mlekarne v Dolju, Gabrijah, Idrskem, Krnu, Praprotnem in Žabčah, od katerih so nekatere predelale precejšnje količine mleka, n.pr. Dolje okrog 6.389 kg, Idrsko I 139.700 kg, Idrsko II 30.000 kg, Praprotno 19.115 kg itd. Izkupiček, ki so ga mlekarne dosegale pri vnovčenju svojih proizvodov, je donášal živinorejcem namanj 4, pa tudi 5,9 krajcarja za liter mleka.

Po uradni statistiki je bilo na Tolminskem l. 1891 18 mlekarških in planšarskih zadrug, vendar se podatki o poslovanju nanašajo le na 15 zadrug, ker za planšarsko zadrugo Kozarje pri Breginju podatki manjkajo, za planšarsko zadrugo Libuše-Kamno ter za mlekarško zadrugo Sleme-Zatoľmin pa so nepopolni. Polovico tolminskih zadrug je označevala statistika kot mlekarške, polovico pa kot planšarske zadruga. V petih krajih so imeli po dve zadrugi, eno mlekarško v dolini, ki je obratovala v zimski in pomladni dobi, ter planšarsko, ki je obratovala v dobi paše na planinah.

Množina mleka, ki so jo tolminske mlekarne v l. 1891 predelale, je znašala 544.540 kg; izdelale pa so 15.484 kg surovega masla, 42.185 kg sira in 16.432 kg ostalih izdelkov. Za sir, surovo maslo in druge izdelke so prejele 32.273 gold., stroški so znašali 6.953 gold., donos 30.320 gold., za 1 kg mleka so člani prejeli 5,56 kr. Ker so člani verjetno dobili sirotko in kakšne druge izdelke, je bila vrednost vnovčenega mleka nekoliko višja.

Tudi v bovškem sodnem okraju je bilo več skupnih mlekarških podjetij, ki so predelovala skoraj izključno le ovčje in kozje mleko. Uradna statistika je navajala taka podjetja na planini Mangart, v Koritnici, Trenti, pri Sv. Mariji v Trenti, na Žagi ter še v nekaterih drugih krajih, vendar ni prinesla nikakih podatkov o njihovem poslovanju. Bile so to manjše sirarne, katerih izdelki so bili namenjeni predvsem za domačo porabo.¹⁵

Ko je Hitz prenehal s svojim delovanjem, je ostalo tolminsko mlekarstvo precej časa brez pravega vodstva. Hitz je sicer svetoval, naj bi se iz vrst poljubinjskih učencev izbral za nekaj let mlekarški instruktor, ki bi obenem vodil vzorna mlekarška obrata v Poljubinju in na planini Razor. Uresničitev tega nasveta je v interesu napredka mlekarstva priporočal tudi Povše, ko je l. 1894 pisal svoj opis goriške živinoreje in mlekarstva.¹⁶ Naloga mlekarškega instruktora naj bi tudi bila, da bi vsako leto v tritedenskih tečajih dajal teoretični pouk tistim učencem, ki so se praktično priučili mlekarstva v Poljubinju, na planini Razor ter v drugih mlekarških obratih. Toda instruktor se ne bi smel omejiti le na vzgojo mlekarških strokovnjakov, ampak bi moral skrbeti tudi, da vse kmetsko prebivalstvo seznanj z osnovami umnega mlekarstva. Zato bi moral obiskovati posamezne mlekarne in vasi ter poučevati ljudi na licu mesta. Le na ta na-

čin bi se dalo doseči, da se napredek v mlekarstvu in planšarstvu na splošno razširi.

Najbrž ni bil gol slučaj, da je istega leta, ko je Povše s takimi razlogi utemeljeval potrebo mlekarskega instruktora, goriška kmetijska družba za to službo z državno podporo nastavila Josipa Lebana iz Tolmina, ki se je učil mlekarstva pri Tomažu Hitzu. Njegova naloga je bila, da obiskuje mlekarne in planine ter podučuje, kako se pravilno izdeluje sir in surovo maslo. V »Gospodarskem listu«, glasilu goriške kmetijske družbe, so bila objavljena njegova poročila, v katerih je opisoval tudi svoje ugotovitve o mlekarskih društvih in na planinah, na katerih so delali sir. L. 1894 je popisal svoje obiske na planinah Polog, Razor, Pod Kukom, Dolenje Vojské, Vojské, Matajur-Idrsko, Matajur-Svino, Matajur-Sužid, Polje za Krnom in mlekarno v Bovcu.¹⁷ Našel je ponekod, da so izdelovali sir še po starem načinu, toda razen enega so sirarji radi sprejemali njegov poduk, dosegel je, da so se, koliko se že niso prej, oprijeli novega načina izdelovanja sira. V naslednjem letu je Leban obiskal mlekarska in sirarska društva, ki jih je bilo že 19, po dva- in celo trikrat. Društva so imela mlekarske obrate v sledečih krajih: Kozarišče, Volče, Zatoľmin, Idrsko I, Idrsko II, Svino, Sužid, Kobarid, Bovec, Trnovo, Ladra, Volarje, Gabrije, Dolje, Zalaz, Poljubin, Ljubinj, Vrsno in Smast.¹⁸ Glede surovega masla, ki so ga mlekarska društva izdelovala, ugotavlja, da je bilo v največ primerih prav dobre kakovosti, sir pa se je v splošnem manj posrečil ter je bil bolj redko prvovrsten. Pomanjkljivi so bili največkrat prostori, v katerih so bili mlekarški obrati, zato je priporočal, da bi kmetijska družba, dežela in država s podporami pomagale mlekarskim društvom do primernih prostorov, v katerih bi bilo mogoče obratovanje v skladu z zahtevami umnega mlekarstva. Ker je Leban v svojih poročilih navajal mnogokrat tudi podatke o količini proizvodnje in ocenah, doseženih za mlekarske izdelke, dobimo iz njih precej dobro sliko o stanju takratnega goriškega mlekarstva.

L. 1893 je 18 tedaj na Tolminskem delujočih mlekarskih društev predelalo skupno približno 964.000 kg mleka v 24.602 kg surovega masla in 67.686 kg sira, za kar so izkupila 54.903 gold. V tem pa ni všteta tista količina izdelkov, ki je bila razdeljena med društvene člane. Surovo maslo, ki so ga izdelovala nekatra društva, je bilo v trgovini na dobrem glasu in sicer ne le v deželi, ampak tudi na Dunaju, v Trstu, v Pulju in drugje, kamor so ga prodajali v vedno večjih količinah.¹⁹ Tolminska mlekarska društva so l. 1891 imela 539 članov.²⁰

Razvoj mlekarstva je pospeševala država še posebej z državnimi podporami, ki jih je podeljevala s posredovanjem kmetijske družbe.

Te podpore so služile predvsem za nabavo potrebne mlekarske opreme. L. 1894 je bilo takih podpor izplačano za 2.000 gold., ki so jih dobila mlekarska društva v Bovcu, Idrskem, Libušnjem, Svinem, Gabrijah, Doljem, Kozarščah in Zalazu – Čadrgi za nakup centrifugalnih posnemalnikov.²¹ »Gospodarski list« je ugotavljal velik napredek v tolminskem mlekarstvu od leta do leta ter poudarjal, da izmed vseh podpor, ki jih podeljuje kmetijsko ministrstvo, rodijo največ sadu podpore v korist mlekarskih društev.

L. 1895 je bilo za tolminsko mlekarstvo prav posebno ugodno, ustanovljena so bila štiri nova mlekarska društva. Po poročilih potovalnega mlekarskega učitelja so mlekarska društva predelala v sir, surovo maslo in druge izdelke že 1.631.300 kg mleka. Za kg surovega masla so društva izkupila 90 kr. do 1 gold. 15 kr., za sir pa 45 do 60 kr.²²

Omenjeno leto predstavlja tudi nekakšen mejnik v zgodovini tolminskega mlekarstva, tedaj je bila pravzaprav zaključena prva doba razvoja njegove organizacije. Organizacija mlekarstva je slonela na društveni obliki, mlekarska društva, ki jih je sicer avstrijska uradna statistika označevala tudi kot zadruge, so imela na več ali manj enak način sestavljena pravila, ki so veljala za člane samo kot neke medsebojne pogodbe. Po svojem gospodarskem bistvu so bila ta društva sicer zadruge, kajti njihov namen je bil, da s skupnim obratovanjem pospešujejo gospodarstvo svojih članov, kar je glavni znak zadruge, vendar niso izpolnjevala po zadružnem zakonu predpisanih zahtev in niso bila vpisana v zadružnem registru. Toda vedno pogostejše so se pojavljali glasovi, da je treba obstoječa mlekarska društva spraviti v sklad z zadružnim zakonom in tako dejanskim zadrugam dati tudi pravno obliko zadrug. To misel je zagovarjalo glasilo kmetijske družbe, ki je priporočalo, naj društva prevzamejo prava zadružna pravila in je v »Gospodarskem listu« objavilo besedilo vzornih pravil.²³ Ko je bil l. 1896 občini zbor kmetijske podružnice v Tolminu, je Ernst Klavžar, član odbora goriške kmetijske družbe, govoril o mlekarskih obratih, zlasti pri sirarstvu. Grajal je tudi razcepljenost in neednost, ki sta se ponekod pojavljali in vodili do ustanavljanja dveh mlekarov v eni vasi, medsebojna konkurenčna borba, ki je temu sledila, je bila v škodo razvoja mlekarskih društev in njihovih članov. Jedro Klavžarjevega govora pa je bil nasvet, naj se vsa mlekarska in sirarska društva na Tolminskem preustrojijo v zadruge po zadružnem zakonu in naj se registrirajo v zadružnem registru. V zadrugah bi mlekarstvo dobilo trdnjšo organizacijo, kakor jo ima v več ali manj zasebnih društvih. V imenu kmetijske družbe je Klavžar sporočil zbranim zastopnikom mlekarskih in sirarskih društev, da se bodo državne podpore podelje-

vale v bodoče le tistim mlekarским obratom, ki bodo izdelovali maslo in sir po navodilih mlekarškega potovalnega učitelja Lebana in ki bodo organizirani v obliki zadrug ter registrirani pri okrožnem sodišču v Gorici. Razgovor, ki je sledil, je pokazal, da so se zastopniki mlekarških društev z reorganizacijo v mlekarške zadruge po združnem zakonu strinjali. Na občnem zboru je bil izvoljen poseben odbor enajstih oseb, ki je dobil nalogo, naj pripravi tolminskim razmeram primerna pravila za mlekarške zadruge in poskrbi, da jih posamezna društva sprejmejo in se nato vpišejo v združni register.²⁴

Na istem občnem zboru je bil tudi govor o težavah, ki jih je imela poljubinska mlekarška zadruga pri prodaji svojih izdelkov. Nekdaj cvetoče podjetje je propadalo, ker ni imelo zanesljivih kupcev. Iz tega se vidi, da so se tolminske mlekarne morale boriti za trg, kajti verjetno so povsod srečavale tujo konkurenco. Za mala in mlada mlekarška podjetja brez izkušenj in strokovnega trgovskega vodstva iskanje kupcev gotovo ni bila lahka naloga. Pri tem jim je veliko pomagala kmetijska družba, ki si je mnogo prizadevala ne samo, da so mlekarška društva v redu obratovala, ampak tudi, da so mogla svoje izdelke čim ugodnejše vnovčevati. Skušala je proizvodom goriškega mlekarstva najti trg tudi izven mej države, tako je n.pr. l. 1895 pripravljala pot, da bi se tolminsko surovo maslo moglo izvažati v Solun.²⁵ Iz razpoložljivih virov se ne more posneti, če je do tega izvoza potem tudi prišlo.

STANJE ŽIVINE

Mlekarstvo na Tolminskem je slonelo na izkoriščanju planin, razumljivo pa je, da je z razvojem mlekarstva šel vzporedno tudi razvoj planinskega gospodarstva. Izboljševanje planinskih pašnikov in njihovo urejanje je bilo tudi pogoj za napredek mlekarstva, mlekarška društva so mu morala posvečati isto pozornost kot mlekarским obratom. Planine na Goriškem so bile posestnopravno v lasti kmetijskih skupnosti, ki so jih uživale.²⁶ Pri njihovem užitku ni bilo nobenih takih ovir, kot so bile v Bohinju, ki bi vplivale na možnosti izkoriščanja planinskih pašnikov. Zato je na Tolminskem živinoreja v celoti napredovala, kar nam tudi potrjuje naslednji pregled, ki kaže naraščanje števila goveje živine v drugi polovici prejšnjega stoletja.²⁷ Podatki so navedeni za govejo živino skupno in še posebej za krave po tedanjih sodnih okrajih nekdanjega tolminskega političnega okraja, podatki za v devedesetih letih ustanovljeni kobariški sodni okraj so za l. 1900 prikazani skupaj s tolminskim, katerega del je prej bil.

Leto	Goveja živina			Krave		
	Tolmin	Bovec	Cerkno	Tolmin	Bovec	Bovec
1857	8.901	1.295	5.072	6.881	1.205	2.630
1869	8.380	1.453	5.013	—	—	—
1880	12.724	1.864	5.512	6.767	1.305	2.391
1890	11.715	1.651	5.235	5.960	976	2.322
1900	13.108	1.884	5.499	7.380	1.140	2.686

Število goveje živine je po vseh sodnih okrajih na Tolminskem napredovalo, toda razvoj števila krav v razdobju, na katerega se podatki nanašajo, ni bil enakomeren. Štetje l. 1890 je v vseh treh sodnih okrajih ugotovilo manjše število goveje živine kot l. 1880, vendar je število do prihodnjega štetja zopet naraslo. Nazadovalo pa je, kot kažejo naslednje številke, število drobnice, ovac in koz, ker je bil splošen pojav v naših deželah. Na Bovškem, kjer je največji del planinskih pašnikov, primeren le za pašo drobnice, je število ovc le v manjši meri nazadovalo, če ga primerjamo z najvišjim stanjem, ki ga je ugotovilo štetje l. 1880.

Leto	Ovce			Koze		
	Tolmin	Bovec	Cerkno	Tolmin	Bovec	Cerkno
1867	10.094	8.827	5.138	3.557	4.298	936
1869	10.659	10.609	7.313	5.042	6.043	698
1880	12.755	11.284	5.553	—	—	—
1890	8.837	10.030	4.472	2.401	4.416	267
1900	6.668	10.046	2.903	2.180	3.157	290

Nazadovanje števila drobnice je bilo le delno kompenzirano z naraščanjem števila goveje živine. V razdobju 1869 – 1880 je v splošnem naraslo tako število goveje živine kot število ovac, verjetno je bil to vpliv začetkov v organizaciji mlekarstva na Tolminskem, ki je dala večje možnosti za vnovčevanje mlekarških proizvodov. Nazadovanje števila drobnice je bilo brez dvoma tudi posledica prepovedi paše koz v zvezi z ukrepi za zaščito gozdov, kar je dovedlo do omejitve kozjereje. Če presojamo desetletje 1880 – 1890 po številu živine ob enem in drugem štetju, moramo priti do zaključka, da za živinorejo ni moglo biti ugodno. Videli smo, da je tudi v mlekarstvu tedaj vladal zastoj in je šele v devetdesetih letih prišlo zopet do novega napredka, ki se kaže tudi v številkah stanja goveje živine. Tak razvoj je bil gotovo v medsebojni vzročni zvezi, razvoj mlekarstva je dajal pobudo za razvoj živinoreje.

V BOHINJU

Podobne razmere kot na Tolminskem so vplivale na razvoj mlekarstva tudi v Bohinju, kjer je bila živinoreja glavna kmetijska panoga. O bohinjski živinoreji ob polovici prejšnjega stoletja nam je ohranjeno sledeče poročilo: »Nar večji premoženje Bohinjci v svoji živini – govedi in drobnici – imajo. Manj premožni kmetovavci po 4, 6, 8, bolj premožni pa po 12 do 16 in še več krav rede. Zato pa tudi toliko masla napravijo, da ga na

leto gotovo po tavnem centov iz Bohinja, veči del v Trst, izvozijo. Zraven tega jim pa pri domači mizi tudi sir veliko odrine, ki ga v planinah delajo – se ve da bolj pustiga, ker bi sicer masla napravljati ne mogli.«²⁸ Maslo, ki je šlo v Trst, so znosili posebni nosači preko Bače na Primorsko, posamezni so bili tako močni, da so nesli po 100, 130 ali celo 150 funtov masla (funt je bil 0,56 kg, 100 funtov je tvorilo en cent ali stot). Za prenašanje masla so nosačem služile posebne krošnje oprte na ramah in na glavi.

Življenje bohinjskega kmeta je bilo v tedanjih razmerah težko, njegove življenske možnosti so bile omejene, le izboljšanje živinoreje in mlekarstva mu je moglo ustvariti boljše gospodarske pogoje. Da so tudi v Bohinju v sedemdesetih letih stopili v tem pogledu na novo pot, ima svoj vzrok v istih ali vsaj podobnih činiteljih, ki so dali pobudo za organizacijo mlekarstva na Tolminskem. Razpis državnih nagrad za ustanovitev mlekarskih društev, prizadevanja kranjske kmetijske družbe, ki je zlasti s članki v »Novicah« skušala vzbuditi med kmetovalci zanimanje za umno mlekarstvo in živinorejo ter jih seznanjati z napredkom, doseženim na tem polju v drugih deželah, ter končno zlasti delo bohinjskega župnika Mesarja, so sprožili pri bohinjskih živinorejcih gibanje, ki je imelo svoj cilj v organiziranju tamkajšnjega mlekarstva.

Intenzivno propagandno delo »Novic« v l. 1873 za ustanavljanje sirarskih društev je bilo že omenjeno. To delo je kmalu pokazalo svoje sadove. V članku, objavljenem 23. aprila 1873, so »Novice« z zadoščenjem ugotovile, da njihovim klicem niso ostali klic vpijočega v puščavi, ker se že pripavlja ustanovitev prvih sirarskih društev, ter so opisovale koristi, ki jih bodo imeli živinorejci od skupnega planšarstva, stroški bodo manjši, izdelki se bodo ugodneje prodajali. Geslo časa je: »V združbi je moč.«

Sirarska društva. Na seji Kmetijske družbe v Ljubljani 6. junija 1873 so odborniki že zvedeli, da sta bili v Bohinju ustanovljeni dve sirarski družbi, ena na Bitenjski planini in na planini Govnjač, ki je štela 12 gospodarjev, druga pa na planini Bareča dolina, v kateri se je združilo 8 gospodarjev. »Novice« so takoj prinesle to »čisto novo in veselo vest«.²⁹ Po sklepu odbora kmetijske družbe sta si šla ogledat bohinjski sirarni odbornika Schollmayr in Seunig. Kot sta poročala po svoji vrnitvi, je sirarna na Bitenjski planini, ki je dobila naziv »prva kranjska sirarska družba«, njen načelnik je bil župnik Mesar, predelala v sir dnevno 833 funtov (1 funt je 0,56 kg) kravjega mleka od približno 100 krav, količina izdelanega polmastnega sira »švicarske grojarske sorte« je znašala 84 fun-

tov v dveh hlebi. Odposlanca kmetijske družbe sta ugotovila, da je sir dober za prodajo. Na drugi planini Bareča dolina so se pasle le ovce in koze, kakih 200 po številu; izdelovali so iz 350 funtov mleka dva hleba po 40 funtov kozjega sira. V svojem poročilu sta odbornika kmetijske družbe priporočala obe sirani za državno podporo pod pogojem, da si družbi oskrbita pravila. Svetovala sta tudi, naj bi eden izmed članov šel ogledat sirarne v Vorarlbergu.

V prvem letu je bitenjska sirarska družba predelala v sir in skuto 31.660 litrov mleka, sir so mogli vnovčiti po 66 gold. za 100 kg, prej so dobili največ 56 do 57 gold. Liter mleka je prišel na 5.8 kr., kar je bohinjske sirarje zelo navdušilo, saj jim je prej liter mleka vrgel kvečjemu 3.5 kr. Ta uspeh je, kot je razumljivo, zelo pospešil ustanovitev nadaljnjih sirarn v Bohinju.³⁰ Pomankljivo je bilo to, da se je družba začela šele pri kotlu, pašo in molžo je oskrboval vsak gospodar sam.³¹

Pobudo za ustanovitev sirarskih društev v Bohinju je dal tedanji župnik Janez Mesar, ki je l. 1871 ustanovil podružnico kmetijske družbe in je bil njen predsednik. Mesar je tudi sestavil pravila sirarskih društev na Bitenjski planini in v Bareči dolini ter jih poslal odboru kmetijske družbe v pregled.

Še l. 1873 je župnik Mesar po naročilu Kmetijske družbe v Ljubljani ter s podporo, ki jo je prejel z njenim posredovanjem od kmetijskega ministrstva, potoval na Vorarlberško, da si ogleda tamkajšnje sirarstvo in si pridobi potrebnih izkušenj. Po vrnitvi se je vrgel na organizacijo sirarstva v Bohinju. L. 1874 so nastale po njegovem prizadevanju tri nove sirarske družbe, v Nemškem Rovtu, Nomnju in na Ravneh.

Ko je l. 1874 po nalogu kmetijskega ministrstva posebna komisija pregledovala mlekarske zadruge v vsej državi, je obiskala tudi bohinjske sirarske družbe. V svojem poročilu priznava komisija dobro voljo in prizadevnost kranjskih mlekarskih zadrug in omenja kot očitno znamenja dobrega in pravega vodstva teh sirarskih društev, da so člani takoj v začetku glavni izdelek, to je sir, skupno prodajali in si le siratko med seboj razdelili. Kot napake pa je grajala komisija neprimerne prostore in pomankljivost opreme. Tudi z bovškim sirarjem v Nemškem Rovtu ni bila zadovoljna, ker se je držal starega kopita pri izdelovanju sira.³²

Napredek v bohinjskem mlekarstvu pa ne bi bil mogoč brez pomoči njihovih sosedov Tolmincev. Mesar pravi sam: »Saj bi tudi v Bohinju nihče ne začel z mlekom drugače, kakor je od nekdaj navada, gospodariti, ako bi ne bili brali ali slišali, da se mleko s sirom boljše izplača kakor z maslom, kar so sosedni Tolminci in Bovčani že dolgo tukajšnjim gospodarjem pripovedovali. Prišel je čas, da se je to, kar se je večkrat slišalo, resnobiše prevda-

rilo ter na zadnje v veliko zadovoljnost tudi dejansko poskusilo. In stari pregovor: kar se počasi prime se dobro prime, bode se tudi v mlekarstvu na Gorenskem potrdil.³³

Tudi Tomaž Hitz nam potrjuje, da so se Bohinjci učili sirarstva na Tolminskem. Potem ko je ponovno obiskal bohinjske sirarske družbe, je po obisku l. 1876 priobčil svoja opazovanja v članku »Napredek sirarstva v Bohinji na Gorenskem«, ki so ga po goriškem »Gospodarskem listu« prinesle »Novice«.³⁴ Iz Hitzovega članka se vidi, da je na planini Ravne izdeloval sir Bohinjec France Ravnik, in sicer ne po stari navadi, ampak na način, ki se ga je naučil pri njem na planini Razor in v mlekarni v Poljubinju. Tudi sirar v Bitnjah je bil Bohinjec, ki se je učil sirarstva pri Hitzu, sirarja v Nemškem Rovtu in Bistrici pa sta bila Goričana, Hitzova učenca.

Hitz je ob svojih obiskih v bohinjskih sirarnah pomagal z nasveti pri opremljanju in posredoval pri naročanju potrebnega sirarskega orodja iz Švice. V sirarni Ravne je pomagal postaviti prvo stiskalnico za sir. L. 1876 pa je pomagal opremiti eno leto prej ustanovljeno mlekarno v Bistrici, ki jo je označil kot vzgledno za ostale sirarne; istega leta so nastale še sirarne v Stari Fužini, Polju in Savici.

Izdelovanje sira je bilo v začetku seveda še zelo primitivno. Sir so stiskali z nalaganjem kamenja; kotli, ki so jih dobivali z Goriškega in so bili napravljeni po italijanskih vzorcih, so imeli obliko odrezanega obrnjenega stožca. Ker so bili pregloboki, se je mogel sir iz njih spravljati le s težavo. Vkljub temu so mlekarne imele uspehe, ker so se obrati po možnosti izpopolnjevali po Hitzovih nasvetih. Župnik Mesar pa se ni zadovoljil le z ustanavljanjem mlekarskih društev, ampak je skrbel, da so obratovala po načelih umnega mlekarstva, s katerim se je sam seznanil na svojem potovanju po Vorarlberškem. Zato si je prizadeval, da dobijo sirarne sposobne izučene sirarje, ki bi pomagali pri opremi in vodstvu posameznih mlekarskih društev. L. 1875 ustanovljena mlekarna v Bohinjski Bistrici je služila temu namenu. Takoj je dobila ustrezajočo opremo, kotle, ognjišče, stiskalnico itd., da je mogla biti za vzgled ostalim sirarnam in obenem vzgajati spretno sirarje. Tudi oprema mlekarov v Nemškem Rovtu, na Ravneh in v Bitnjah je bila izboljšana in mlekarški inventar izpopolnjen z nakupom v Švici. V vseh mlekarnah so bili od tedaj zaposleni izučeni mlekarji.³⁵

Kmetijska družba je hotela tudi v ostalih krajih Kranjske, kjer so bili planinski pašniki, razširiti novodobno sirarstvo. Zato je župniku Mesarju naročila, da je pregledal vse važnejše planine in vzpodbujal živinorejce k združitvi v sirarskih društvih. Obiskal je planine v kamniški okolici, planini na Nanosu in Gozd pod Snežnikom. Njegov namen je bil, da pouči

gospodarje o umnem izkoriščanju planinskega sveta, o boljšem oskrbovanju živine in o umnem mlekarstvu. Opozarjal je na potrebo izboljšanja planinskih pašnikov, ki so morali biti potrebljeni, očiščeni kamna in škodljivih rastlin in grmovja ter gnojeni; živine, ki se na njih pase, naj ne bo preveč, paša prašičev naj se ne dopušča, ker prašiči preveč razrijejo tla, na planinah naj se postavijo dobri hlevi. Priporočal je, naj se mleko uporablja tako, da vrže čim več dobička. V bližini mest je najboljšo prodajati mleko. Kjer ima sir 6/10 tiste cene, ki jo ima surovo maslo, je najbolje izdelovati sir, ki naj ga izdelujejo mlekarska društva, ker so obratovalni stroški pri večjih obratih sorazmerno manjši kot pri malih. Mesar je dajal tudi navodila za izdelovanje sira. Vendar neposrednega uspeha njegovi obiski po kranjskih planinah niso imeli. V svojem poročilu, ki ga je podal odboru Kmetijske družbe, pravi, da je od poslušanja pa do izpolnjevanja tega, kar smo slišali, dolga pot, da pa je za napredek tudi tak pouk potreben.³⁶

Sicer so Vipavci, ki so imeli ovce na Nanosu, bili pripravljeni, da osnujejo sirarsko društvo, hoteli so le, da jim kmetijska družba prej preskrbi podporo, kajti, kot je rekel zastopnik vipavske podružnice na občnem zboru Kmetijske družbe, »na prazen nič nima nihče veselja kaj začenjati.« Ker pa je pogoj za podelitev podpore bil, da mora družba biti najprej ustanovljena, Vipavčanom ni bilo mogoče ustreči. Sicer so tudi drugače vladale na nanoških pašnikih nenavadne razmere. Vipavska občina je imela na Nanosu pašnike v izmeri 12.000 orolov, v pašo jih je vzelo v zakup pet ali šest kmetov, ki pa niso pasli svoje živine, ampak so dajali pašnike v podzakup gospodarjem ovac.³⁷

Poslovni uspehi bohinjskih mlekarov. L. 1875 so obratovali na bohinjskih planinah štiri sirarske družbe, v Bitnjah, Ravneh, Nomnju in Nemškem Rovtu. Od članov so prevzele skupno 79.101 bokal mleka, iz katerega so izdelale 17.251 1/2 funta sira, 102 1/2 funta masla ter 9.844 funtov siratke, ki je bila razdeljena med člane. Za sir in maslo so družbe izkupile 5.704 gold. 96 kr., stroški so znašali 705 gold. 34 kr. ter je ostal donos 4.999 gold. 62 kr. Za bokal mleka so prejeli člani, ne upoštevajoč siratke in skute, 6.32 kr., če pa računamo, kar je seveda pravilnejše, tudi vrednost siratke in skute, je povprečna cena za bokal mleka znašala 9.44 kr.³⁸

Delež, ki ga je imel Tomaž Hitz pri organizaciji bohinjskega mlekarstva je bil že omenjen, povečal se je še, ko je bil l. 1878 po sklepu kranjskega in goriškega deželnega odbora postavljen za potovalnega učitelja mlekarstva in nadzornika mlekarskih obratov. Da je bilo Hitzovo delo kot nadzornika mlekarov uspešno, dokazujejo podatki poslovanju sirarskih družb. L. 1883 je poslovalo v Bohinju že de-

vet sirarskih družb s 330 člani in sicer: Bohinjska Bistrica, Ravne, Bitnje, Češnjica, Nemški Rovt, Nomenj, Savica, Polje in Stara Fužina. Vse skupaj so prevzele od članov 459.320,4 kg mleka, iz katerega so izdelale 2.125,4 kg masla, 38.734,8 kg sira, 19. 840,9 kg skute in 321.518 kg siratke. Za prodano blago so družbe prejele 23.869 gold. 83 kr., vrednost članom razdeljenih izdelkov, skute in siratke, je znašala 6.291 gold. 86 kr., skupaj torej 30.161 gold. 69 kr., stroški so znašali 2.934 gold. 45 kr. Člani so dobili kg mleka plačan, ako upoštevamo le prodano blago, po 4.55 kr., če računamo tudi prejeto skuto in siratko pa 5.92 kr. za 1 kg mleka.³⁹

Največja med tedanjimi sirarskimi družbami je bila družba v Stari Fužini, ki je štela 70 članov in je predelale v sir in maslo 134.363,4 kg mleka, ostala društva so si bila po obsegu poslovanja enaka: množina mleka se je pri njih gibala od 21.408,4 kg pri sirarni v Nomnju pa do 56.231 kg pri sirarni v Savici.

V navedenih sirarskih društvih so bili združeni bohinjski živinorejci razen treh vasi Koprivnika, Gorjuš in Srednje vasi, ki so ostale pri starem načinu predelovanja mleka.

Mlekarna v Bohinjski Bistrici je nabavila Lefeldtovo pinjo in je začela l. 1883 izdelovati v večjem obsegu čajno maslo, ki ga je prodajala v Ljubljano, v Trst in tudi na Dunaj po 1 gold. 20 kr. do 1 gold. 40 kr. za 1 kg. Tudi mlekarna na Ravneh je izdelovala deloma surovo maslo, ki ga je prodajala v Ljubljano po 1 gold. 40 kr. za 1 kg. Sicer so poleg sira izdelovala surovo maslo še mlekarstva v Bitnjah, Češnjici, Nomnju, Savici in Polju, toda po starem načinu. To domače ali kmečko maslo so prodajali s posredovanjem tolminskih prekupcev v Gorico in Trst po 90 kr. za 1 kg. Z izdelovnjem surovega masla so mogle mlekarnice donos mleka nekoliko zvišati, ne da bi to siru občutneje škodovalo, ker je bila tolščoba bohinjskega planinskega mleka razmeroma visoka. Izvedenci na tržaški razstavi, ki so preizkusili bohinjski kot polmastno izdelani sir, so celo izjavili, da more glede tolščobe še vedno tekmovali z drugimi polnomastnimi siri. Več bohinjskih mlekarstev v začetku ni imelo svojih poslopij, kar je seveda oviralo njihov napredek. Včasih je bila neednost med člani razlog, da ni prišlo do zidave mlekarkega poslopja; v Savici in Češnjici se niso mogli sporazumeti glede prostora, kjer naj bi se mlekarna postavila.⁴⁰

Osnovana je bila tudi mlekarstva družba v Podstudorju, ki pa je svoj sirarski obrat združila s sirarno v Stari Fužini; l. 1882 ustanovljeni sirarni v Jereki in Podjelju sta se združili s sirarsko družbo v Češnjici. Pozneje sta bili ustanovljeni še dve mlekarni in sicer l. 1888 društvo na Selu, l. 1891 pa mlekarna v Srednji vasi, tako da je uradna statistika za l. 1891 izkazovala v Bohinju 11 sirarskih društev ali,

kot jih je statistika nazivala, mlekarstev za drug.

Vse bohinjske mlekarstva zadrage so imele l. 1891 391 članov, od katerih so prevzele 660.858 kg mleka, na sirarno v Stari Fužini je odpadlo 218.784 kg. Izdelale so 55.793 kg sira in 27.648 kg drugih izdelkov. Za prodane izdelke so društva prejela 31.442 gold., stroški obratovanja so znašali 4.010 gold., donos 27.432 gold. Za 1 kg mleka so člani prejeli v gotovini povprečno 4,15 kr., če pa upoštevamo tudi vrednost izdelkov, ki so jih člani prejeli v naravi, kot skuto in siratko, jim je 1 kg mleka vrgel povprečno 5 kr.; v primeri z l. 1883 se je torej cena, ki so jo živinorejci prejeli za mleko, znižala.⁴¹

Oblika mlekarstva organizacije. Sirarske družbe, ki so bile ustanovljene v Bohinju, niso bile osnovane po avstrijskem zakonu o pridobitnih in gospodarskih zadrugah z dne 9. aprila 1873. Verjetno je, da ustanovitelji in propagatorji sirarskih društev za zadrugi zakon sploh niso vedeli, šele po nekaj desetletjih so se pričele pretvarjati družbe v zadrage po združnem zakonu. Kot prva se je preosnovala v zadrugo med bohinjskimi sirarnami sirarska družba v Stari Fužini, ki se je vpisala v zadrugi register l. 1910. Dasi sirarske družbe niso bile zadrage po združnem zakonu, so vendar bile zadrage po svojem gospodarskem značaju, ker so se v teh družbah združili člani zaradi pospeševanja svojega gospodarstva s skupnim obratom. Pospeševanje gospodarstva s skupnim obratom pa je bistvo vsake zadruge. Naziv »zadruga« za taka podjetja v tistih časih še ni bil običajen, »Novice« so prvotno pisale vedno le o sirarskih družbah ali združbah, šele pozneje se najdejo primeri, ko so skupne sirarne označevale kot zadrage.

L. 1883 so priobčile vzorna pravila za »mlekarstva zadrage, kakoršnih si mnogo mnogo želimo med našimi živinorejci, in to po izgledu obstoječih in s prav dobrim uspehom delujočih mlekarstev v Bohinju, katerih je lepo število osnoval velezaslužni župnik na Bohinjski Bistrici, gospod Janez Mesar.«⁴² Dasi bohinjske mlekarnice imenujejo zadrage, govorijo pravila le o družbi in društvu. Pravila imajo določbe o namenu, premoženju in organih društva, o pravicah in dolžnostih društvenih organov, o načinu sklepanja in glasovanja na občnih zborih, o sprejemanju in izstopanju članov in njihovih pravicah ter dolžnostih. Vsebujejo tudi podrobne predpise o postopku pri dobavljanju mleka, ki naj bi društvu zagotovili dobavo mleka dobre kakovosti. Predpisi o dobavljanju mleka so skoraj enaki predpisom, ki jih je imela v svojih pravilih »Prva poljubinska mlekarstva zadruga«, določbe o organizaciji društva se pa od poljubinskih pravil v marsičem razlikujejo. Ker pa je ravno strokovni mlekarstvi del v obojnih pravilih enak, je gotovo, da so bila

pravila prvega tolminskega sirarskega društva, pri katerih je najbrž s strokovnim nasvetom sodeloval Tomaž Hitz, vzor tudi za bohinjske mlekarne. Člen vzornih pravil, ki je obravnaval društveno premoženje, kaže, iz kako skromnih začetkov se je bohinjsko mlekarstvo razvijalo. Določal je: »Da zmore društvo poplačati ustanovne stroške, za pristojne prostore, kotel, gorkomer, prte in vse drugo potrebno mlekarско orodje, vzame primerni denarni znesek na posodo. Koj po končni mlekarški dobi oziroma po razprodanih mlečnih izdelkih, se ima s strženim denarjem to posojilo z obrestmi vred vrniti in po odbitih vseh drugih izdatkih ostali čisti dohodek pri sklepnem računu po primeri nanošenega mleka med družnike razdeliti. Skupna vrednost društvene zaloge se po primeri mleka, po kateri so vsacega stroški za njo zadeli, vsacemu posebej oceni ter se mu kot njemu pripadli društveni delež zapiše.« Sirarska društva so torej pričela svoje delo z izposojenim denarjem, brez vsakih lastnih sredstev v obliki deležev, ki bi jih člani bili dolžni vplačati. Finančna podlaga novih mlekarških društev je bila torej zelo šibka in nestalna, le disciplina članov in njihova privrženost do društva jih je mogla obvarovati večjih gospodarskih neuspehov. Vzbuja začudenje, da so mlekarška društva prebrodila finančne težave, s katerimi so se skoraj gotovo morala boriti v začetku svojega obstoja.

K ustanavljanju in razvoju sirarskih društev so pripomogle tudi denarne podpore, ki jih je podeljevalo kmetijsko ministrstvo s posredovanjem kmetijske družbe. Podpore so znašale največkrat tristo goldinarjev; omogočale so mladim društvom, da so si mogla nabaviti najpotrebnejšo mlekarško opremo, ne da bi se morala v ta namen preveč zadolževati. Od l. 1869 do 1882 je bilo za povzdigo mlekarstva na Kranjskem izplačanih 6.800 gold. državnih podpor. Iz teh se je osnovalo 13 mlekarških društev, ki so dobila skupno 19 podpor v zneskih od 100 do 300 gold. Državna podpora je bila dana župniku Mesarju, ko je šel na Voralberško, da se seznani s tamkajšnim mlekarstvom. Za njegova potovanja po Kranjskem, da je poučeval živinorejce o umnem mlekarstvu, sirarstvu, planšarstvu, živinoreji ter računovodstvu pri mlekarških društvih, je država prispevala 600 gold. Mladim mlekarjem, ki so se šli na Tolminsko učiti sirarstva, so bile dovoljene podpore. Dajale so se še posebne podpore za izboljšanje planin in za zgradbo potrebnih poslopij na planinah.⁴³

Pri podeljevanju podpor ni kmetijsko ministrstvo postavljalo nikakih pogojev glede družne oblike mlekarških obratov. Saj je dovoljevalo podpore sirarnam, ki so imela obliko društev. Ko pa je l. 1880 dovolilo novo ustanovljenima sirarskima »zadrugama« v Češnjici in Podstudorju za nabavo opreme vsaki po 300 gold. podpore, je zahtevalo, da

se mu predložijo postavno potrjena pravila. Obe društvi sta nato predložili svoja pravila deželni vladi v potrditev, toda po okrajnem glavarstvu v Radovljici sta prejeli odgovor, da deželna vlada ni pristojna potrjevati zadružna pravila, ampak da je vpis v zadružni register po zakonu o pridobitnih in gospodarskih zadevah od 9. aprila 1873 stvar trgovskega sodišča. Vse pa kaže, da je bila taka enkratna rešitev bolj slučajna, kot pa izdana z namenom, da se mlekarška organizacija spravi v pravo zadružno obliko, kajti ne omenjeni društvi in ne l. 1882 ustanovljeni društvi v Jereki in Podjelju, ki sta tudi dobili državno podporo, se niso ustanovila v skladu s predpisi zadružnega zakona.⁴⁴

Borba za pašne pravice na planinah. Poleg skrbi za uspeh mladih sirarn so imeli Bohinjci skrbi tudi s planinami. Lastninska pravica na nekaterih planinah, kjer so bohinjski živinorejci imeli pravico do paše za svojo živino, je pripadala Kranjski industrijski družbi na Jesenicah. Te pašne pravice so lastniki planin, dasi je bila tudi njihova lastninska pravica deloma še sporna, na razne načine omejevali. Zlasti Kranjska industrijska družba je hotela kar največ pašnikov spremeniti v gozd. Če pa bi Bohinjci izgubili svoje planine, bi bila izpodrežana glavna žila bohinjske živinoreje. Že l. 1876 je »Prva kranjska sirarska družba« v Bitnjah morala zapustiti planino Govnjač in bila je v nevarnosti tudi bitenjska planina, ki je bila priznana razen malega dela blejski graščini.⁴⁵

Pritožbe bohinjskih kmetov zoper Kranjsko industrijsko družbo, ki jim je kratila pašne pravice, pravico do lesa za stavbe in kurjavo, pravico do stelje itd., so se množile. Družba je prepovedovala pašo na zemljiščih, kjer je hotela imeti gozd; ker pa so Bohinjci pasli živino tudi na prepovedanih zemljiščih, je stalno prihajalo do sporov. Po trditvah kmetov so bile meje za pašo prepovedanih zemljišč mnogokrat tako postavljene, da se ni moglo braniti živini, da ne bi čeznje uhajala. Družba je take prestopke preganjala, od l. 1869 do 1877 je bilo kmetom predpisanih za 80.000 gold. denarnih kazni in več 1000 dni zapora. Med lastniki gozdov in kmetij, ki so v gozdovih imeli služnostne pravice, je bil že star spor, ki so ga sredi stoletja še zaostrole zapletene lastninske razmere. Za gozd Jelovico ni niti bilo rešeno vprašanje, kdo je gospodar, ali občine ali rudarske družbe ali gospodstva ali državni gozdni erar. Razumljivo je, da v takih razmerah ni moglo biti jasnosti tudi glede pravic za izkoriščanje gozda in z njim združenih pašnikov. Da napravi konec neredom in zmešnjavam, je država l. 1854 gozd postavila pod sekvester. L. 1868 je bilo sicer vprašanje služnostnih pravic z vladno odločbo rešeno, vendar niso prenehali spori med pašnimi in gozdnimi upravičenci in Kranjsko industrijo.

ske družbo, ki je l. 1870 postala lastnica posestva bivšega blejskega gospodstva, l. 1871 pa posestev fužinarja na Savi Viktorja Ruarda. Ker je za svoje fužine potrebovala les, ji je bil glavno gozd, ki ga je ščitila, omejevala pa je pašo, kjer je škodila gozdu.

Da bi se spor med bohinjskimi pašnimi in gozdnimi upravičenci in Kranjsko industrijsko družbo končno rešil, je kmetijska družba sklicala l. 1877 sestanek, ki so se ga udeležili vsi prizadeti: občine Bohinjsko Bistrico, Srednjo vas, Gorje in Grad je zastopalo 18 moških, Kranjsko industrijsko družbo njen predsednik K. Luckmann poleg drugih njenih funkcionarjev. Za interese bohinjskih kmetov so se v imenu kmetijske družbe zavzemali dr. Wurzbach, njen predsednik dr. Bleiweis, dr. Poklukar in Schollmayr. Na tem sestanku je bilo ugotovljeno, da je Kranjska industrijska družba prepovedala pašo ne le na zemljiščih, ki so bila po katastru gozdovi, ampak tudi po planinah in na zemljiščih, ki so bili po katastru pašniki. Na ta način je odtegnila paši že 5000 oralov. Predsednik kmetijske družbe je sicer pristal, da ne more biti kataster v vseh primerih merodajen za presojo, kaj je gozd in kaj je pašnik, poudarjal pa je, da mora svet, ki je stoletja služil za pašo, ostati pašnik. Kranjska industrijska družba pa je hotela, da bi bilo odločilno stanje, kakor je bilo tedaj; da postane gozd in se izključi paša, kjer je enkrat bil gozd, pa čeprav je zemljišče služilo tudi za pašo. Pri tako nasprotujočih si stališčih seveda ni moglo priti do sporazuma.⁴⁶

Tomaž Hitz je zastavil v »Novicah« svojo besedo za bohinjske živinorejce in njihove pravice do planin, ugovarjal je zoper širjenje gozda na škodo pašnikov, ki so za živino v Bohinju nujno potrebni, ter ugotovil, da prihaja vsako leto manj živine na planinske pašnike. Ta Hitzova ugotovitev je toliko bolj zanimiva, ker je bil sicer mnenja, da imajo Bohinjci preveč živine v primeri s količinami krme, s katerim so razpolagali. V svojih izvajanjih je zahteval, naj država zaščiti živinorejce pred Kranjsko industrijsko družbo, ki hoče, da raste gozd, kjer je bila pred 20 in 30 leti najboljša paša.⁴⁷

Razvoj živinoreje. Številke o stanju živine ob posameznih štetjih, ki jih vsebuje naslednji pregled, se nanašajo na radovljjski sodni okraj, v katerem je bil Bohinj le manjši del.⁴⁸ Mlekarska društva, ki smo jih obravnavali, so bila omejena na občini Bohinjska Bistrica in Srednja vas, zato seveda ne smemo v teh številkah iskati le njihovega vpliva na številčni razvoj živinoreje v bohinjskem kotu. Ker so si bile gospodarske razmere v celem radovljjskem sodnem okraju precej enake, smemo predpostavljati, da se razvoj v Bohinju ni bistveno razlikoval od razvoja celotnega okraja in da pride smer razvoja živinoreje tudi za Bohinj v teh številkah več ali manj do pravega

izraza.

Leto	Goveja živina	Krave	Ovce	Koze
1857	10.293	6.343	7.333	2.720
1869	11.198			
1880	12.032	6.251	7.437	1.186
1890	9.845	4.687	5.222	1.037
1900	10.916	5.437	3.703	811

Ta pregled kaže, da je bil razvoj v radovljjskem okraju nekoliko drugačen kot pa na Tolminskem. Število goveje živine je sicer od prvega štetja v l. 1875 pa do l. 1880, ko je bil dosežen višek, naraslo, toda še daleč ne v tisti meri, kot smo to videli v tolminskem sodnem okraju. Padec, ki je sledil v osemdesetih letih, je bil zelo občuten, mnogo močnejši, kot je bil na Tolminskem, in ga napredek v razdobju 1890 – 1900 ni mogel izravnati. Število drobnice je znatno nazadovalo iz istih razlogov, ki so bili omenjeni že za Tolminsko. Za radovljjski okraj je mogoče ugotoviti, da v drugi polovici prejšnjega stoletja ni ohranil stanja živine na isti številčni višini. V tolminskem okraju je število goveje živine v istem razdobju znatno naraslo, tako da je bil padec števila drobnice izravnal in še dosežen znaten napredek. Številčni razvoj živine v radovljjskem okraju torej ne kaže, da bi razvoj mlekarstva imel nanj kakšen vpliv. Seveda je pri tej primerjavi upoštevano le številčno gibanje živine, za presojo celotnega razvoja živinoreje pa bi morali upoštevati še izboljšanje kakovosti in mlečnosti. Zelo verjetno je, da je bilo ravno omejevanje paše na planinah s strani Kranjske industrijske družbe in drugih veleposestnikov vzrok, da se živinoreja v radovljjskem okraju ni mogla tako razvijati, kot se je razvijala na Tolminskem. Številke o razvoju stanja goveje živine kažejo, da se je v razdobju 1857 – 1900 znatno spremenilo razmerje števila krav do celotnega števila goveje živine tako na Tolminskem kot v radovljjskem okraju. L. 1857 je odpadlo na krave v radovljjskem okraju okrog 60%, na Tolminskem pa celo 70% od števila goveje živine, l. 1900 pa je znašal ustrezajoči delež v radovljjskem okraju komaj 50%, v tolminskem političnem okraju pa okrog 55%. Na prvi pogled vzbuja taka sprememba začudenje, pričakovali bi, da se bo v dobi, ko so živinorejci začeli posvečati večjo skrb ravno mlekarstvu, dvignilo število krav z namenom, da se poveča proizvodnja mleka. Razvoj pa je bil prav obraten. Vendar je bil razvoj, kot ga kažejo številke, vsaj deloma le navidezen in posledica sprememb pri reji živine. Ker so ponekod imeli navado, da so pripuščali telice že v starosti enega do poldruga leta, je bilo seveda mnogo več mlade živine štete med kravami kot pri poznejših štetjih, ko so to za umno živinorejo škodljivo navado zgodnega pripuščanja začeli omejevati.⁴⁹ Verjetno pa tudi ugotovitve stanja živine pri prvih štetjih niso bile toliko točne kot pri poz-

nejših. Ko so bila uvedena redna štetja živine, so se mnogi bali, da imajo popisi mogoče namen, dati državi podlago za predpis novih davčnih bremen. Da bi se tej morebitno nevarnosti izognili, so pri popisu navajali manjše število živine, zlasti mlajše, ki jo je bilo lažje zatajiti kot staro živino, katere število je bilo že vsej vasi znano.

POMEN MLEKARSKIH DRUŠTEV ZA RAZVOJ MLEKARSTVA

Prve mlekarke zadruge ali, kakor so jih v tistih časih navadno imenovali zlasti v Bohinju, sirarske družbe, so nastale iz skupnosti, ki so se razvile iz skupne uporabe planinskih pašnikov. Kakor so bile vse te zadruge v svojih začetkih skromne, vendar njihovega pomena za razvoj našega mlekarstva ne smemo podcenjevati. Medtem ko je prej vsak živinorejec sam doma kvaril in tratil mleko, so mlekarstva uvedla skupno racionalno pridelavo in vnovčevanje. Organizacija mlekarstva je pripomogla, da se je v naših deželah uvedel in razširil švicarski način izdelovanja sira. Ž njo je prišel med nas napredek mlekarke tehnike: poprej primitivni način izdelovanja mlečnih proizvodov, ki ni mogel dati kvalitetnega blaga, je bil nadomeščen z obratovanjem, ki je ustrezalo zahtevam novodobnejšega mlekarstva, mlekarji obrati so dobili novo opremo in so začeli uporabljati razne mlekarke stroje, stiskalnice za sir, centrifugalne posnemalnike, pinje itd. Nove mlekarne pa so zahtevale strokovno usposobljene mlekarje. Za dobrega sirarja ni bilo več dovolj, da je poznal stari, domači način izdelovanja sira, ki se je prenašal iz roda v rod bogvedi že koliko stoletij, ampak se je moral naučiti uporabljati moderne mlekarke priprave, za kar niso zadostovale le z delom pridobljene izkušnje, potrebno je bilo tudi znanje teorije. Organizatorji mlekarstva na Tolminskem in v Bohinju so to potrebo videli že od vsega začetka, zato so skrbeli, da so mladi mlekarji v vzornih mlekarstvih obratih v Poljubicah in v Bohinjski Bistrici dobivali poleg praktičnega tudi teoretični pouk iz mlekarstva, ki jih je usposobil za tehnično vodstvo tolminskih in bohinjskih mlekarstev. S tem je bila postavljena podlaga za nadaljnji napredek v našem mlekarstvu.

V veliki meri so šele mlekarstva društva omogočila, da je mogel kmet na Tolminskem ali pa v Bohinju mleko sploh vnovčiti. Dosegla so tudi, da se je kakovost izdelkov dvignila, zaradi česar jih je bilo mogoče vnovčiti boljše. Cena svežega mleka je okrog l. 1890 znašala v Ljubljani 7 kr., v Gorici 8 kr., v Trstu 10 do 12 kr. za liter.⁵⁰ Živinorejci na Tolminskem in v Bohinju so dobili, kot smo videli, za mleko manj kot njihovi tovariši v bližini mest,

ki so mogli vnovčiti sveže mleko. Vendar moramo upoštevati, da je bila cena mleka v Trstu izjemno zelo visoka in ne more brez nadaljnega služiti za primerjavo, poleg tega sta bila oba okoliša, bohinjski in tolminski, od potrošnih središč zelo oddaljena, manjkale so jima dobre prometne zveze, saj takrat še ni bilo bohinjske železnice, ki ju je kasneje zvezala s Trstom.

Kot prve naše kmetijske proizvodne zadruge so mlekarstva društva pokazala, kaj je mogoče doseči z organizacijo na polju pridelovanja in vnovčevanja kmetijskih pridelkov, če te organizacije preveva pravi združni duh in duh skupnosti. Zanimiv pa je primer bohinjskih in tolminskih sirarskih društev ali, kot jih zaradi njihovega gospodarskega značaja smemo nazivati, zadrug, zlasti zato, ker so v svojem okolišu skoraj v celoti zajele eno gospodarsko panogo, to je mlekarstvo, kar je bil prvi tak primer v našem združnem gibanju.

OPOMBE

1. Dr. Anton Melik, Planine v Julijskih Alpah. Ljubljana 1950, str. 134. — 2. Karl Belrupt, Ueber Käsereigenossenschaften. Praga 1874, str. 7. — 3. Molkereigenossenschaften sammt Daten über deren Gebarung im Jahre 1891. Statistische Monatschrift XVIII/1892. — 4. Fran Povše, Rinder der Karst- und Kustenlander, 2. zv. Goriška, Istra in Trst, Dunaj 1894, str. 53 – 65. — 5. Fran Povše, O mlekarstvu in sirarstvu. Novice 1870, št. 1 – 5. — 6. Novice 1870, str. 183; 1827, str. 33; 1873, str. 81. — 7. Fr. Schollmajer, Naj se gospodarji celih sosesek združijo, da skupaj napravljajo sir za kupčijo. Novice 1870, str. 229. — 8. O sirarskih družbah. Novice 1873, str. 97. O švicarskem sirarstvu. Novice 1873, str. 107. Na planinah se mora in se da veliko zboljšati. Novice 1873, str. 122. Še nekoliko o planinstvu sploh. Novice 1873, str. 129. — 9. S. Rutar, Zgodovina Tolminskega. Gorica 1882, str. 213. — 10. Povše, n.o.m., str. 53 sl. — 11. Novice 1878, str. 200. — 12. Poročilo goriškega deželne odbora deželnemu zboru za l. 1878, str. 57. — 13. Gospodarski list, Gorica 1892, št. 13 – 14. — 14. Povše, n.o.m., str. 59 sl. — 15. isto kot pod opombo 3. — 16. Povše, n.o.m., str. 62 sl. — 17. Gospodarski list, Gorica 1894, št. 10. — 18. Gospodarski list, Gorica 1895, št. 4. — 19. Gospodarski list, Gorica 1894, št. 2. — 20. Gospodarski list, Gorica 1892, št. 13 – 14. — 21. Gospodarski list, Gorica 1894, št. 8. — 22. Gospodarski list, Gorica 1896, št. 3 – 4. — 23. Gospodarski list, Gorica 1895, št. 7. — 24. Gospodarski list, Gorica 1896, št. 5. — 25. Gospodarski list, Gorica 1895, št. 3. — 26. Melik, n.o.m., str. 131 sl. — 27. Podatki o številu živine so vzeti iz uradnih avstrijskih statističnih publikacij, v katerih so bili objavljeni rezultati živinskih štetij. — 28. Od Bohinja kaj. Novice 1851, str. 22. — 29. Iz odboro-ve seje družbe kmetijske 6. junija 1973. Novice 1873, str. 222 in članek »Sirarski družbi na Kranjskem«, str. 227. — 30. Povše n.o.m., l. zv. Kranjska, Dunaj 1893, str. 87. — 31. Iz poročila o delovanju in konečnem računu prve Kranjske sirarske družbe »Bitnje« v Bohinju. Novice 1876, str. 97 sl.

— 32. Karl Belrupt, Oesterreichische Molkereigenossenschaften. Dunaj 1875. — 33. J. Mesar, O zboljšanju planinskega gospodarstva. Novice 1875, str. 336. — 34. T. Hitz, Napredek sirarstva v Bohinju na Gorenskem. Novice 1876, str. 269. — 35. Povše, n.o.m., str. 88. — 36. J. Mesar, O zboljšanjih planinskega gospodarstva. Novice 1875, str. 303, 312, 320, 328 in 335. — 37. Poročilo o občnem zboru Kmetijske družbe. Novice 1878, str. 35. — 38. Naznanila kmetijske družbe za l. 1877, dodatek I., str. 14 do 22. — 39. Korist mlekarških zadrug, ki so vredne posnemanja. Novice 1884, str. 82 sl. — 40. Povše, n.o.m., str. 90. — 41. glej op. 3. — 42. Mlekarske zadeve.

Novice 1883, str. 224 in sl. — 43. Naše mlekarstvo. Novice 1883, str. 9. Kmetijska družba in njen glavni odbor. Novice 1883, str. 50 in 58. — 44. Naznanila kmetijske družbe za l. 1880, str. 24, ter za l. 1882, str. 36. — 45. Glej op. 31. — 46. Dopis iz Železnikov. Novice 1854, str. 184. Obravnave kranjskega deželne zboru l. 1861, str. 61 sl. Gozdne in pašne razmere na Gorenskem. Novice 1877, str. 90 sl. in 98 sl. — 47. Tomaž Hitz, Razmere pašnikov v Bohinju. Novice 1878, str. 327 sl. in 336 sl. — 48. Glej op. 27. — 49. Povše, n.o.m., zv. I., str. 74, zv. 2., str. 51. — 50. Povše, n.o.m., zv. I., str. 85, zv. 2., str. 53.

KROJI SLOVENSKEGA SOKOLSTVA IN ORLOVSTVA MED LETI 1863 – 1941

SERGEJ VRIŠER

Razvoj sokolstva in orlovstva v drugi polovici 19. in začetku 20. stoletja pomeni pionirsko obdobje telovadbe na Slovenskem, obe organizaciji pa sta bili vse do zloma Jugoslavije v letu 1941 dejavni tudi v nacionalnem, kulturnem in političnem pomenu. Ta dejavnost je bila povezana z nastopanjem v javnem življenju, z učinkovitim videzom sokolov in orlov. Ves čas obstoja sta zato organizaciji skrbeli tudi za svojo uniformo – telovadne in slavnostne kroje. Pričujoči sestavek želi okvirno predstaviti menjave v razvoju teh oblačil, ki so skoraj osem desetletij spremljala usodo slovenskega življa.

Predno se pomudimo pri prvem slovenskem telovadnem društvu, moramo omeniti nemško telovadno organizacijo Turnverein, ustanovljeno leta 1862 v Ljubljani.¹ Turnerstvo je vzniknilo v Nemčiji iz idej Friedricha Ludwiga Jahna: razširjalo je društveno telovadbo in krepilo združitev Nemčije. Razvilo se je tudi v Avstriji, kjer so se posebej v nenemških delih monarhije telovadci uveljavljali kot hudi germanizatorji. Že v prvi polovici 19. stoletja so Jahnovi telovadci nosili preproste platnene obleke, enostavna, v bistvu civilna pa je bila tudi noša poznejših nemških turnerjev. Povabilo k pokrajinskemu srečanju v Gradcu leta 1886 omenja enotno oblačilo, ki naj ga sestavljajo siv suknjič, črne hlače in »nemški« klobuk. K temu naj nosijo še trak v barvah »frankfurtarice« in društveni znak s štirimi F/frisch-fromm-fröhlich-frei/. Opisano društveno obleko zasledimo tudi pri poznejših nastopih, npr. ob zletu na Ptuj leta 1906.²

Najznačilnejši del turnerske noše je bil širokokrajni »nemški« klobuk. Ohranil se je kot spomin iz marčne revolucije 1848, ko so v vrstah študentske legije nosili mehke klobuke »staronemške« oblike; bil je to znak protesta

proti modi cilindrov, ki naj bi simbolizirali reakcijo.³ Z razširjanjem idej o nemškem združenju so turnerji gojili tradicijo preproste noše in nekakšnega nemškega nacionalnega oblačila, kar je bilo tudi eno od načel iz marčnih dni 1848.

Leta 1863 so v Ljubljani potrdili pravila Južnega Sokola v Ljubljani,⁴ ki so ga ustanovili po češkem vzorcu. Društvo se je že od svojem nastopu odločilo za drugačen kraj od turnerjev. Sestavljali so ga sivkasto rjav suknjič, tako imenovana »surka« s stoječim ovratnikom in spletenimi sponkami namesto gumbov in gumbnic, povzeta po češki noši in pri nas priljubljena v ilirskem gibanju, nadalje hlače enake barve in rdeča srajca, kot so jo nosili pripadniki Giuseppa Garibaldija v bojih za združitev Italije. Slovenski sokoli so se pri obleki zgledovali pri Čehih (češki Sokol je začel leta 1862), le da niso nosili škornjev, prav tako tudi ne okroglih črnih čepic, marveč širokokrajne klobuke s sokolovim persom. Pri klobukih je bila torej nekakšna sorodnost z nemško nošo, sokolska pokrivala pa so imenovali »čikoš« in naj bi imela prav tako izvor v češki modi, kamor jih je zaneslo iz noše madžarskih pastirjev-čikošev.

Okoli teh klobukov je bilo med sokoli precej prerekanja, še prej pa so se ukvarjali z vprašanjem, kakšen naj bo slovenski sokolski znak. Prvič so s sokolskim monogramom nastopili na Silvestrovo leta 1863. Nasploh so se pri Južnem Sokolu zvesto držali navodil iz Prage: kraj naj bi bil češki, pri pokrivalu pa so nekateri glasovali za že omenjeni »čikoš«, drugi za navaden moderni klobuk, tretji za nekakšno »slovjansko« pokrivalo, najbrž klobuk, kot so ga nosili pri nas na kmetih. Leta 1864 so zapisali, da so »lep vzgled telovadne vzajemnosti nemški telovadci, vsi enotno